

KOVÁCS EMŐKE: A BALATON TÖRTÉNETI SÍKJAI A 19. SZÁZADBAN*

Fürdőkultúra, egészségkúrák, fürdőorvosok

A Balaton-menti fürdőkultúra fejlődése sajátos utat járt be. Ebben szerepet játszott a külföldi minták hatása, a tó sajátos helyzete és a környék gyógyerejű forrásai, gyógyvizei. Utaltunk már arra a tényre, hogy a tóban való rendszeres fürdőzés igazán az 1860-as években vette kezdetét, de a modern fürdőtelepek, fürdőházak csak a 19. század végére jöttek létre. Ezért nem is annyira a tó maga, hanem a környék látványosságai, a kikapcsolódás lehetőségei vonzották kezdetben az ide érkezőket, és a füredi savanyúvíz megléte ezért jelentett oly nagy lépéselőnyt Balatonfüred számára.

A vidék bővelkedik gyógyító erejű szénsavas forrásokban (ld. Hévíz, Kékkút), de akadt köztük olyan helyszín is, amelyik csak akkoriban, a 19. században – elsősorban a helyiek körében – örvendett nagy népszerűségnek. Oláh János útirajzában 1834-ben ezt jegyezte le a *Zánkán* található gyógyforrásról, amelyet a népnyelv Vérkútnak nevezett el: „egy orvosló erejű forrás ferdőházakkal, mely nyári napokon oly népesen látogatattik, kivált a köznéptől, mint a Füredi. Vize kesernyés és nem savanyú, a kút oldalait pedig és az árkot, mellyen vize elfoly, követtseivel együtt vérveresre festi, honnan vette Vérkút nevezetét is. Van itt a köznép számára egy nagy ferdőház, sok káddal és két különös ferdőházak 4 káddal. Ez a ferdő a köszvényeseknek, ütközött tagúaknak, tartós kólikában szenvedőknek igen használ.” (Oláh, 1834, 70.) A Vérkút megnevezés a vasoxidos vörös színre és a vérszegénységet – állítólagosan – gyógyító hatásra utalt. Kesernyés, gyógyító vizére az 1830-as években fürdőházat építettek, amely sokáig rangos gyógyfürdőként működött. Köszvényre, kólikára ajánlották leginkább, de ivókúráként alkalmazták étvágytalanság, gyengeség, vérszegénység ellen is. Ekkoriban felcser is működött a településen. A 19. század végére – mivel a helyet kevésbé karolták fel a korabeli befektetők – a vérkúti gyógy mód szinte teljesen megszűnt, s már csak ivóvízként használták. A zánkai Vérkút fejlődésének, fejlesztésének elmaradása jól példázza, milyen nagy szerepe volt a korszakban a földrajzi fekvésnek, a hely elérhetőségének vagy a későbbiekben a propagandának és a reklámoknak is.

Akad egy olyan helyszín is a tó partján, ahol a Balatonban való fürdést a korszak gyógy módjaival kombinálták. *Balatonalmádiban* a század végén megnyílt az a gyógyintézet, ahol a korszak divatos gyógy módjai, az orvostudomány és a természetgyógyászat ötvözésével komplett gyógy programot dolgoztak ki. Az Országos Kneipp Egyesület a Balaton mellett, Almádiban 1899-ben hívott életre egy sajátos intézetet. (A 19. században az egyik legnépszerűbb, természetes gyógy módokat egyesítő módszer az ún. Kneipp-kúra volt. Sebastian Kneipp [1821–1897] német papról kapta a nevét, aki a gyógyítás alapjaként a víz jótékony hatását nevezte meg, valamint a betegségek megelőzésére helyezte a hangsúlyt. Felhívta a figyelmet az egészséges életmód, a megfelelő vérkeringés fenntartására, amelynek biztosítását a nap-,

* A folytatásokban megjelenő tanulmány 2. része a Magyar Művészeti Akadémia ösztöndíjas programja keretében készült.

lég- és vízkúrák alkalmazásában látta, de előszeretettel használta a gyógynövénykúrákat is.)

Az országos sajtóban 1904-ben már így hirdették az intézményt: „Almádi az egyetlen fürdőhely Magyarországon, hol a természetes gyógymódokat alkalmazzák. Idegbetegek, csúzbajosok, gyöngetüdejű vagy gégebajosak, vérszegény nők és gyermekek itt feltétlen gyógyulást találnak. Van 102 kabinos nagy balatoni fürdőház, ugyanott férfi- s női napfürdő, két nagy, légsátortelep 25 nagy légsátorépülettel, a Remete-völgyben férfi- és női légfürdője. Massage, gyógytorna, villámfürdők. A vízparton a Worishofeninél nagyobb Kneipp-csarnok, födött sétánnyal, füves chausékkal. Lahman- s Kneipp-rendszerű étkezés.” (Az *Ujság*, 1904. július 7. 3.)

Az intézet igen szervezett módon és valóban a kneipp-i elvek mentén működött. A gyógyprogram több elemből állt. A légkúra során légsátrakat állítottak fel, amelyek éjszakázásra alkalmas, de tetején nyitott szobák voltak: „Az ilyen légsátor bútorzata egy vaságy, jó kettős derékaljjal, pokróctakaróval, éjjeli szekrény, mosdóasztal, asztal, 1-2 szék, tükör- és ruhaszekrény.” (EDVI, 1901, 19.) A légkúrához tartozott a testmozgás, a torna, a labdázás is. A napkúrát 10 és 14 óra között alkalmazták, s „erre a célra a Balaton víztükre felett emelt, felülről nyitott épületben meztelenül fekszik a napra, úgy, hogy csak feje van a nap sugaraitól védve.” (EDVI, 1901, 23.) A napfürdő után pokrócba göngyölték a testet, s a test izzasztása után ledörzsölés következett, majd a Balatonban történő úszást – a hullámok „erőművi hatását” – ajánlották, főként idült betegségek és gyulladások ellen. A légsátrakon és légfürdőhelyeken kívül szép parkokat és sétányokat létesítettek, valamint az étkezésre is külön gondot fordítottak. A vendégeknek az ún. „Lahmann rendszerű természetes gyógyétlapot” javasolták, amelyet Heinrich Lahmann (1860–1905) orvos diétás tanácsai alapján állítottak össze. Az étlap változatos és vitamindús volt, szerepelt rajta: spenót, tükörtojás, tökfőzelék, friss gyümölcs, aludttej, túró, húsféleségek, édességek (pl. rétes, puding) egyaránt. Almádi az országos híré gyógymódok alkalmazása és a nagy vendéglétszám hatására hamarosan elnyerte a gyógyfürdői rangot. Az intézet 1924-ig működött, ekkor elbontották, és helyére épült a Pannónia étterem és szálloda, amely 1963-ig szolgálta a látogatókat.

Balatonalmádi gyógyintézetének említése kapcsán a forrásokban már többször felbukkant egy fürdőorvos, Lenkei Vilmos Dani (1867–1913), aki a gyógyközpontként működő Balatonalmádi első fürdőorvosa volt, emellett a Balaton gyógytényezőinek egyik legnagyobb kutatója, tanulmányozója. Nyaranta Almádban praktizált, év közben a fővárosban gyógyított. Német és magyar nyelvű szaklapokban sok írása jelent meg, füzet alakban publikált munkái a Balaton gyógyító hatásairól – légfürdőkről, napfürdőkről – szóltak. Az egyik első szószólója lett a Balaton gyógytényezőit propagálóknak, s ezáltal nemcsak orvosi, hanem idegenforgalmi szempontból is új műfajt teremtett. Mindennek hatására 1912-ben a Balatoni Szövetség felkérte a *Balaton mint gyógytényező* című mű megírására. Orvosi munkája mellett amatőr fotós volt, Almádiról készült képeslapjai 1900-ban sorozat formájában is napvilágot láttak.

De Lenkei nem az egyetlen a fürdőtelepülések orvosai sorában, aki a Balaton klímájának és vizének gyógyító vagy legalábbis roboráló erőt tulajdonított. Hasonló szerepet játszott Balatonfüred fürdőéletében Huray István (1828–1911) – nem mellesleg Jókai Mór sógora (Laborfalvi Róza nővérét, Laborfalvi Jozefát vette feleségül; amíg Jókaiék háza nem épült fel, többször laktak a fürdőorvosnál) –, aki 1876 és 1910 között Balatonfüred fürdőorvosi posztját töltötte be. Huray legnagyobb szerepe a fürdő modernizálásában (fedett folyosó építése, gyógyterem létesítése, parkosítás, a fürdőintézet megújítása) és a nyugat-európai gyógymódok (tejsavókúra, szőlőgyógymód) bevezetésében volt. Füreden több impozáns házat is építtetett.

Balatonfüred esetében mindenképpen meg kell említeni még Mangold Henrik (1828–1912) balneológus és – nem hivatalos – füredi fürdőorvos nevét, aki a Balaton kultuszának egyik kiemelkedő élharcosa volt. Tudományos kutatásaiban a Balaton és különféle gyógykúrák gyógyító hatásait vizsgálta, mellyel királyi tanácsosi és bécsi egyetemi doktori címet vívott ki magának. Az első volt azon orvosok sorában, akik savanyúvizes kúrát alkalmaztak az emésztőszervrendszeri betegségben szenvedőknél, valamint bevezette – a később sikertelennek bizonyult, de a korszakban divatos – ún. tejsavó-kúrát is. Tudományos kutatásait számos szaklapban megírta, de orvosi lapot is alapított, valamint tapasztalatait összegezte *Balaton-Füred gyógyhatásai és gyógyhelyi viszonyai* (1863) című, német nyelvű munkájában is. Német nyelvű műveivel az Osztrák–Magyar Monarchia németajkú lakossága számára ismertté tette az egyre fejlődő füredi fürdőt.

Mangold Henrik azon orvosok közé tartozott, akik nemcsak a savanyúvíz, hanem a Balaton gyógyhatásában is hittek, ezért a tó iszapjából gyógykenőcsöt és szappant is készíttetett. A Balaton vizének gyógyerejét mindvégig töretlenül hirdette, erről tanúskodik Blaha Lujza – kinek orvosa is volt Füreden – 1894-ben született naplóbejegyzése: „Mielőtt ezekről tennék említést, meg kell emlékezniem szinte régi jó barátomról, Mangold Henrik doktor fürdőorvosról, a Stefánia-udvar tulajdonosáról: ő már koránál fogva nem folytat orvosi praxist, de azért egész családjával az év legnagyobb részét Füreden tölti. Kedves meglepetésben részesített Flóra leánya, midőn egy alkalommal feljöttek téli tartózkodásra Budapestre: hozott nekem sással bekötött, két palack balatoni vizet. Nagyon megörültem figyelmének, e két palackot elhelyeztem pianínómra, s mindig jólesett, ha szememet e néhány csöpp balatoni vízen pihentethettem.” (BLAHA, 1920, 236–237.)

Siófok esetében is beszélhetünk a fürdőhelyet és a Balaton kedvező élettani hatását népszerűsítő orvosokról. Preysz Kornél (1859–1925) királyi közegészségügyi felügyelő, gyógyvízszakértő, balneológus és klimatológus nemcsak korának híres orvosdoktora volt, hanem 1890 táján részt vett a siófoki fürdőtelep megalapításában. A Siófok–Balatonfürdő Rt. tagjaként elsősorban a Balaton egészségre gyakorolt hatásának bizonyításával igyekezett felhívni a figyelmet a térségre. Mindemellett országos szinten is a magyar fürdőügy kiemelkedő alakjaként tartották számon: 1903-ban közegészségügyi főfelügyelő lett, szerkesztője volt az *Egészségügyi Közlönynek*, a *Balneológia Értesítőnek*, valamint a *Fürdőirodalmi és közegészségügyi könyvtárnak*.

Külföldi tanulmányútja során a tengeri fürdőkben, valamint klimatikus gyógyhelyeken végzett vizsgálatokat. Ezután írta meg a balatoni fürdőkről és azok hatásáról szóló munkáit.

1893-ban, *Siófok* címmel napvilágot látott – majd több nyelven is megjelent – munkája tulajdonképpen egy turistacsalogató kalauz. (PREYSZ, 1893. A munka több nyelven – franciául /*Les bains de Siófok sur le Lac Balaton. Leurs propriétés et leur emploi*, Zurich, é. n./, németül /*Bad Siófok am Plattensee. Seine Heilmittel und seine Heilwirkung*, Budapest, 1893./ és angolul /*Siófok as a watering place, and lake Balaton*, Budapest, 1894./ – is megjelent, a külföldi propaganda érdekében.) Széleskörű ismertetése a Balaton hidrológiai elemzését is tartalmazza: táblázatokban, statisztikákban mutatta be a Balatonban fellelhető ásványi anyagokat. Az egyike volt azoknak, akik azt a véleményt képviselték, hogy a Balaton vize gyógyvizekhez hasonlós. Munkáival nagyban hozzájárult a Balaton népszerűsítéséhez. Mint ismert orvos elsősorban egészségügyi érveket felhozva igyekezett minden gyógyulni és pihenni vágyót a tó partjára terelni, gyakori érvei közül az alábbi hozzuk példaként: „[...] a kinél kóros a véralkat, csökkent az életerő, kifáradt, vagy éppen kimerült az idegrendszer, szellemi foglalkozás, üzleti gondok s egyéb oknál fogva a nélkül mindez komolyabb bántalom alakjában már határozott alakot öltött volna. Fel kell említenem még azt is, hogy különösen nőkre, akik a nagyváros falai közt rossz levegőben töltik az év legnagyobb részét, akiknél a mozgás hiánya s egyéb kóros hatások folytán elgyengült az idegrendszer, hiányos a vérképződés, a Balaton-fürdők kitűnő hatással vannak.” (PREYSZ, 1893, 26.)

Thanhoffer Lajos (1843–1909), korának híres anatómusa nemcsak mint egyetemi tanár és sebész, hanem az első magyar szövettan-könyv írójaként vált híressé. A számos címmel és ranggal kitüntetett – a német helyett magyar nyelven oktató – Thanhofferről szóló források azonban kevésbé térnek ki arra, hogy a kiváló orvosdoktor a Balaton elkötelezett rajongója is volt egyben. Nagy szerepet vállalt a 19. század végére igen nevéssé váló Siófok népszerűsítésében, 1897-ben villát is építtetett a parthoz közeli szakaszon. A historizáló stílusú, impozáns épület több korabeli fotó és képeslap központi illusztrációjává vált. Villája később Siófok történelmi jelentőségű épülete lett: Horthy Miklós kormányzó főhadiszállásaként szolgált 1919 augusztusában. 1945 után államosították, vállalati üdülő lett. Néhány éve a siófoki önkormányzat felújította, ezzel – a ma már vendégházként működő villa – méltán nyerte el az *Örökségünk, Somogyország kincse* címet.

Thanhoffer nemcsak neves nyári lakhelyével, hanem írásaiban is propagálta az általa igen szeretett tavat. Szerzője volt a balatoni fürdők kedvező hatásáról szóló kis füzetnek is, amelyet neves budapesti orvosok jegyeztek. Írásaiban legfőképpen arra hívta fel a figyelmet, hogy a Balaton és Siófok kedvezőbb adottságú, mint a külföldi, drága üdülőhelyek, ezzel is ösztönözve a pihenni vágyókat a balatoni nyaralásra.

Balatonföldvár vonatkozásában az országosan szintén igen ismert és elismert Korányi Frigyes (1828–1913) kell említenünk, kinek neve kapcsán leginkább a tuberkulózisos tüdőbetegség hatékony gyógyítását szokás megnevezni. Valóban ez a

híres orvosprofesszor legnagyobb orvosi eredménye, de a Balatonnal való kapcsolata is igen értékes és érdekes. Korányi Frigyes ugyanis a Széchényi-család háziorvosa is volt, és egyike azoknak, akik a családot a balatonföldvári fürdőtelep létrehozására ösztönözték. A neves orvos, főrendiházi tag, aki a tüdőbetegek gyógyítása mellett a hazai orvoscépzést is nagyban modernizálta, az elsők közt építtette meg Balatonföldvár egyik ékességét, azt a várszerű, neoromán stílusú villát, amely 1896-ban készült el, a neves építész, Bobula János tervei alapján. A neves professzor *Egy séta a Balaton partján* (1888) című írásában hitet tett a Balaton mellett, és a vidék fásításában látta a továbbfejlődés lehetőségét. Írásain – a szakmai érvek mellett – mindig átütő határtalan lokálpatriotizmusa is.

Szaplonczay Manó (1856–1916), Somogy vármegye egykori tisztifőorvosa neve már *Fonyód* és a Balaton népszerűsítése kapcsán említésre került, s valóban nem hagyható ki a Balaton-kultuszt megteremtő orvosok sorából. Nemcsak a tó nagy rajongója, hanem *Bélatelep* egyik megalapítója is volt egyben. Az egykori, marcali körorvos, aki nem melleleg, felépíttette marcali első kórházát, bevezette Somogyban a himlő, a diftéria és a veszettség elleni védőoltást, a tuberkulózisos betegek és az elmebajosok elkötelezett gyógyítója is volt. Nagyon kedvelte a Balaton levegőjét, szépségét, szeretett helye a Fonyód felett található, több holdas erdő volt.

Amikor gróf Zichy Béla, a fonyódi fürdőegyesület megalapítását (1894) követően eladta Szaplonczaynak a fonyódi Várhegyen fekvő erdőt, az elszánt tisztifőorvos azonnal szívügyévé tette e terület fejlesztését. Jómaga és barátai is gyönyörű villákat építtettek itt. Szaplonczay Manó élete utolsó heteit is a Balatonnál, villájában töltötte, végül szívbetegségben hunyt el Kaposváron, de sírja a fonyódi Várhegyi erdőben található, ahonnan örökké „szemlélheti” szeretett tavát.

A köztiszteletben álló, mindenki által kedvelt Szaplonczay több tanulmányt és összegzést is írt a Balatonról, elsősorban a déli partról. Írásai legtöbbször tükrözték nagyfokú elköteleződését szeretett vidékével: „A villák mind az erdőben fekszenek, igen csinosak, és mindannyiból elragadó kilátás nyílik az egész Balatonra és a szemben fekvő zalai hegycsoportozatra. Szemben van a vulkánikus erővel támadt gyönyörű bazalt hegyek legremekebb csoportja, Szigliget, Badacsony, a cukorsüveg formájú gulácsi hegy, Csobáncz, gyönyörű váromladékaival, az ábrahámi hegy, stb. Ha felmegyünk a kis, de különösen a nagy várhegytetőre, onnan oly elragadó kilátás nyílik, a melynek párja egész Európában nincs. Alattunk terül el és hullámszik pompás színpompájában az óriási Balaton, szabad szemmel látjuk keleten a kenesei partokat, a melyek úgy fehérlenek, mint a kréta partok és látjuk nyugaton Keszthely városát, vagyis hosszában az egész Balatont. Szemben a remek szép formájú zalai hegyek, melyek völgyeibe elragadó kilátás nyílik. Kelet felé Boglár, Szőlősgyörök, Lengyeltóti vidéke gyönyörűen fásított útjaival és gazdaságaival, délfelé a hegy lábától kezdődőleg terül el az óriási, mintegy 60.000 holdat kitevő Balatonberek, a maga egyhangúságában és mégis nagyszerűségében. Zöld nádasaival és millió vízi madarával oly nagyszerű kép, a melytől megválni alig lehet. Túl rajta látni Kéthely és Marczali vidékét. Nyugat felé látjuk a hegy lábánál kezdődő mintegy 8 kilométer

hosszú fenyvest, azontúl pedig a most létesülő szőlőtelepet. A hegy keleti lábánál van a kaposvár-fonyódi vasút csatlakozó állomása; itten fog épülni a hajó kikötő és itt lesz a posta és távirda állomás is. Nem az elfogultság mondatja velem, hanem meggyőződésem, hogy Fonyódból rövid néhány év alatt egy valóságos nyári város leszen, a melyre gyönyörű fekvése, remek szép erdeje, pompás, mindig élénken fodrozó vize, kitűnő, még a hegytetőt is borító homokja, elragadó kilátása és kitűnő összeköttetésénél fogva hivatva is van” (SZAPLONCZAY, 1896, 20–21.)

A balatoni gyógykúrák híre és a tó környékén tevékenykedő elhivatott fürdőorvosok, orvosok Balaton-kultuszt erősítő hitvallása, tevékenysége nagyban előre lendítette a térség ismertségét, kedveltségét és látogatottságát. Szerepük, fontosságuk, alapvetéseik kitörölhetetlen nyomokat hagytak a tó (kultúr)történetében.

Úszóversenyek, vitorlássport, tavi testkultúra

A tavi sportok motívumainak, híres alakjainak, versenyeinek megjelenése a különböző művészeti alkotásokban visszatérő elem. A tavi sportágak képviselőiből idővel regionálisan és országosan is kultikus figurák váltak. A Balaton esetében értelemszerűen a vitorlás- és az úszósport jelentett húzóerőt, de a színes tavi életnek köszönhetően a 19. század végére széles köre alakul ki a Nyugat-Európában és a fővárosban divatos sporttevékenységeknek.

A *vitorlás- és az úszósport* is a 19. század második harmadában vette kezdetét. Mária Terézia a 18. század végén, a *Ratio Educationis* rendeletében még tiltotta a tóban való fürdőzést, amelynek következménye az lett, hogy a magyar honpolgárok nem tanultak meg úszni. Ezért keltett nagy feltűnést az „árvízi hajós”, a nagy reformpolitikus, Wesselényi Miklós (1796–1850), aki 1835-ben átúsztatta a tihanyi öblöt, a parton álló sokaság nagy döbbenetét kiváltva ezzel. A modern polgári úszósport megszületését a Balaton partján Szekrényessy Kálmán (1843–1923) nevéhez köthetjük, aki korának híres úszójaként 1880. augusztus 29-én Siófokról Balatonfüredre – több mint 10 kilométert megtéve – 6 óra 40 perc alatt tempózott át, s a tavat még több alkalommal átúsztatta.

A kalandos sorsú, neves nemesi családból származó Szekrényessy – aki orvos-tant és jogot hallgatott, majd önkéntes katona lett és a török hadseregben is szolgált – a Tihany–Balatonfüred–Tihany duplatávon 1879-ben teljesítette, de az igazi szenzáció 1880 augusztusában történt meg. A korabeli lapok szinte mindegyike szenzációs hírként közölte az eseményt: „A földolog az volt – úgy mond – hogy a víz ne legyen hidegebb 18 foknyinál, s erre kellett négy hétig várakoznia. Az úzás előtt megolajozta magát. A vízben a harmadik tempónál a baloldalon erős nyilallása támadt, mely egy egész óráig tartott; aztán a jobboldalra ment át, de végre egészen megszűnt, s csak ekkor kezdetett a valódi úszáshoz. Több csolnak kísérte Siófoktól. [...] Három óra körül érkeztek az úszó elé Füredről az első ladikok, s kezdtek feltűnni a vitorlás csolnakok. Mindig több és több csolnak jött, s a legszebben Andley Gosling angol

konzul és családja jött az úszó elé. A víz ismét hullámmáni kezdett, mire a ladikok egy része visszasietett a partra. Meglehetősen erős hullámmáni közt ért Szekrényessy a füredi partra, hol nagy sokaság várta és éljenezte. Huray és Engel orvosok azonnal gondjaik alá vették, megvizsgálták és semmi nyugtalanító jelt nem tapasztalván, miután Szekrényessy egy falat kenyeret evett, gyorsan felöltözködött, és sietett a partra, honnan aztán félórai pihenőre tért.” (A Balaton átúszása, Vasárnapi Ujság, 1880, 602.)

A balatoni úszósporthoz elindítója kétségtelenül Szekrényessy Kálmán volt, bár akadtak még meghatározó alakok az átúszók közt. Ilyen Balatoni Károly (1878–1945), aki rendszeresen nyert ezeken a versenyeken, megalapította a Balatonátúszók Egyesületét, s nevét is ezért változtatta meg Graflról (1899-ben) Balatonira. A Balaton-átúszás olyannyira hozzá kapcsolódott, hogy amikor 1905-ben nem adta be nevezését, az átúszás elmaradt, és csak két évtized múlva rendezték meg újból. Balatoni Károly sikeres sportpályát hagyott maga után, de a halála igen tragikus: 1945 márciusában a németek agyonlőtték. Balatoni Károlynak, aki Szekrényessy Kálmán mellett az egyik leghíresebb tó-átúszónk, sajnos nincs emléktáblája e vidéken, érdemes lenne a 21. századi utódoknak méltóképp megemlékezni róla.

Az úszás mellett a vízipóló volt a másik, Balatonhoz igazán közelálló sportág, melyet a szintén kiváló úszó és sportember, bátyjával, Grafl Ödönnel közösen úztek. Az edzőtáborokra is javarészt a Balatonnál került sor. Porzsolts Gyula siófoki, ún. „indián táborában” 1895-ben a Grafl-fivérek olyan neves úszóbajnokkal edzettek együtt, mint Hajós Alfréd és Bauer Rudolf.

Az első vízipóló meccsre szintén a tónál került sor, Siófokon. A korabeli forrás így emlékezett meg erről a kiemelkedő sporttörténeti mérföldkőről: „Az angol tréner eleget tett a megbízatásnak, beküldte a labdát, amely a nyári délutánon belecso-bbant a „Csaszi” zöld vizébe. A fiatalok vidám rikoltozással fogadták. Érdekes játék, új szórakozás. Ez tetszett mindenkinek, aki ott volt és szép számmal jelentek meg. Ott volt a két Grafl-fivér. A szálás Ödön, meg a tömzsi, bikaerős Károly, a Balaton-átúszó, aki ekkor már a Balatoni nevet használta. Ott volt a nyurga, pompásan úszó, fiatal Halmay Zoltán, a fiatal, temperamentumos Kiss Géza, a robusztus Ónódy József, a herkulesi termetű Jónás István – a jelenlegi vízipólókapitány –, a két Haraszi-fivér: Kálmán és Lajos, Sugár Elemér, a lányosképű, fiatal Karkas Rezső meg többen mások is. A labdával mindjárt vidám játékba kezdtek, nagyokat dobtak, egymás fejéhez vagdosták, és csak úgy visszhangzott a nevetés egy-egy telitalálat után. Az első délután csak a játéké volt, de később Füzesséry Árpád, az angol sportlapokban olvasottak alapján kapukat csináltatott és megpróbált szabályok szerint játszani a vízipólólabdával. Kicsit hosszadalmasan tanultak meg a labdával bánni, és a vízipóló magyarországi premierjére csak két évvel később: 1899. július 30-án került a sor – Siófokon, ahol a Sió füzesei alatt játszott egymással a Magyar Úszó Egyesület két csapata és az első találkozás 1:1 arányban eldöntetlenül végződött. A MUE volt akkor a legnagyobb uszóegyesület, a MUE volt a vízipóló úttörője is és 1901 nyarán, ugyancsak Siófokon újra szembeállította két csapatát, hogy egymás között eldöntsék a klubbajnokságot.” (PÁNCZÉL, 1933.)

A 19. század első harmadában maga Széchenyi István volt az, aki Himfy nevű vitorlásával hajózott a tavon, de a tavi vitorlássport kezdetei az 1860-as évekre tehetőek. 1866-ban az a hír járta, hogy Erzsébet királynénak megmutatják majd a szép Balatonfüredet is. A látogatás végül – a porosz háború miatt – nem történt meg, ellenben a híresztelés nagy fejlesztéseket indított el a tó partján: köztük a vitorlássport kibontakozását hozta. A valódi áttörést az hozta meg, hogy az 1880-as években Andley Gosling – ahogy a Szekrényessyről szóló idézet is tanúsította –, angol főkonzul egyik kedvelt vidéke lett a Balaton, ezért *Királynő* nevű hajóját idehozatta szülőhazájából. Időközben Richard Young – Balatonfüreden letelepedett angol hajóépítő – elkészítette a *Mariska* nevű yachtot, így a professzionális vitorlások egyre szaporodtak a tavon.

1882-ben megrendezték az első vitorlásversenyt, melyen még csak három hajó vett részt: a *Királynő* (Szarvassy Sándoré), a *Mariska* (Esterházy Andoré) és a *Herczegnő* (Némethy Ernőé). Ez az első magyar vitorlásverseny egy korabeli tudósítás szerint: „oly nagymérvű érdeklődést keltett a vitorlázás nemes sportja iránt, hogy egymást érték a yacht-megrendelések Young Richárdnál, a kit e rá nézve kedvező körülmény arra képesített, hogy füredi hajógyárát jelentékenyen megnagyobbítsa és tökélyesítse.” (*Vadász és Versenylap*, 1884. december 18. 502.)

Mindezen előzmények hatására alakult meg 1884 februárjában a Balatoni Vitorlázó Egylet, amely valósággal felvirágoztatta a tavi vitorlássportot. Első, nagy sikerű vitorlásversenyét 1885 augusztusában tartotta, később nevét Stefánia Yacht Egyletre változtatta, majd kikötője és – Hauszmann Alajos egyleti tag terve szerint – klubháza is megépült. Richard Young hajóépítő füredi távozását követően Ratsey E. Mihály cowesi hajóépítő vette át az üzemet, és a korszak tehetős arisztokratái sorra gyártatták itt vitorlásaik: Esterházy Mihály *Alma*, Andrassy Géza *Álmom*, Károlyi László *Arám*, Andrassy Sándor *Fergeteg*, Esterházy Ferenc *Gardenia*, Nádasdy Ferenc *Miczi*, Ádám Károly ikonikus, *Kishamis* nevű yachtja készült el a balatoni hajógyárban.

Az egylet tagjainak száma a 19. század végére a 100 főt is elérte. A jeles tagok ebben az időszakban a vitorlássport felfuttatása mellett a Balatontavi Gőzhajózási Részvénytársaságot is megalapították, így ösztönözve az éppen hanyatlását élő tavi gőzhajózást, életben tartva ezáltal a tavi közlekedést és a vízi életet.

1892 neves év volt az egylet történetében, mert Stefánia főhercegnő Balatonfüredre látogatott. A jeles alkalomra regattát rendeztek, melyen Andrassy Géza *Álmom* nevű hajója győzött, amit – a későbbi kormányzó – nagybányai Horthy Miklós sorhajózáslós vezetett. Ezekben a napokban készült el a *Stefánia főhercegnő egy balatoni yachton* című fotográfia is. A jóhangulatú hercegnői látogatást 1896-ban egy hatnapos, ismételt vendégség követte, újbóli vitorlásversenyekkel, díszes és népes mulatságokkal.

Egy korabeli kiadvány így tekintett vissza az egylet tevékenységére: „A Stefánia-yacht-egyesület a Balaton-kultusz fejlesztésében igen előkelő szerepre hivatott. Megmutatta ezt már akkor, a midőn ezen egyesület vezetői teremtették meg a Ba-

latoni gőzhajózási társaságot s nemes lelkesedésükkel és áldozatkész közreműködésükkel követendő példát nyújtanak a Balatonvidék közvetlen érdekeltségének azon intézmények megalkotására, melyek hivatva lehetnének a Balatont a természet szépségei iránt érdeklődő és üdülni vágyó közönség ezreinek nemzetközi találkozó helyévé tenni.” (GONDA, 1899, 180.) Az egyesület tevékenysége nem korlátozódott a nyári szezónokra, hiszen téli versenyeket is szerveztek: 1895-ben Ádám Károly szerezte be az első jégvitorlát, meghonosítva ezáltal a tavi jégvitorlázást is.

A Stefánia Yacht Egyesület nevét 1912-ben Magyar Királyi Yacht Clubra változtatták, s ezen a néven 1945-ig működött. A két világháború közti időszakban a nagyobb méretű yachtokat egyre inkább a kisebbek váltották fel, valamint a tó több településén – Balatonalmádi, Siófok, Földvár – további egyesületek, vízi sporttelepek alakultak. 1929-ben megalakult a Magyar Vitorlás Szövetség és a tavi vitorlássport kiemelkedő állomásaként tarthatjuk számon azt is, hogy 1933-ban Balatonfüreden már vitorlás Európa-bajnokságot tartottak, 1934-ben pedig megrendezték az első *Kékszalagot*. A második világháború idején a sporthajózás háttérbe szorult, a tavi hajóállomány nagy károkat szenvedett.

Az ismertetett vízi sportok mellett a tó mellett rendszeresen rendeztek ún. *galamblövészetet*. A galamblövészet – amely Angliában az 1700-as évektől ismert sportág volt – már gróf Széchenyi István is szerette volna Magyarországon divatba hozni, de az első versenyeket csak az 1860-as években indították el. Éljenjárónak számított a sportág propagálásában Balatonfüred, ahol 1863. július 13-án nyílt meg a galamblövölde, és az első versenyt is ekkor tartották meg. Galamblövő versenyeket később szerte a tó partján, több helyütt is tartottak: Keszthelyen, Siófokon, Földváron egyaránt vetélkedhettek a bátor és jól célzó versenyzők.

Siófok és Balatonföldvár nagyban jeleskedett a 20. század elején a különböző *atlétikai* versenyek szervezésében. 1896 augusztusában Siófokon a Balatonfürdő Részvénytársaság parkjában építették meg azt a versenyteret, ahol folyamatosan rendeztek megmérettetéseket. Siófokon rendszeressé váltak az atlétikai versenyek, de a sportélet akkor pezsdült fel igazán, amikor Fodor Károly, műegyetemi vívómeister – a *Nemzeti Sport* alapítója – 1905 nyarán megnyitotta később országos hírűvé vált sporttelepét, ahol atlétikai és vívóversenyeket, edzéseket tartottak. A sporttelep általában július elejétől várta a sportolni vágyókat. Fodor Károly személyesen tartotta vívóedzéseit, de a fürdőtelep sporteseményeit is koordinálta: „Siófok az egyetlen fürdőhely ma Magyarországon, mely teljesen felszerelt sportteleppel rendelkezik. Hatalmas vívócsarnok, teljesen felszerelt tornaberendezéssel, céllövőhely, ping-pong asztalok, 1/8 mértföldes atlétikai pálya, football-pálya, 7 kitűnő karban tartott uszoda állanak a fürdővendégek rendelkezésére. (...) Van a sporttelepnek külön tennisz- és atlétikai tréner és úszómestere is. Nem csoda, hogy ennyi vonzó erő mellett a főváros közönsége oly rendkívüli számmal keresi fel a kitűnő közlekedésű gyönyörű fürdőt.” (*Nemzeti Sport*, 1907. június 30. 5.)

A másik nagy sportközpontnak a 19. század végén Balatonföldvár számított, ahol a Széchenyi-család a nyári sportélet egyik ösztönzője és mecénása volt. 1898

augusztusában nyílt meg a Magyar Atlétikai Club balatonföldvári új klubháza, a Széchenyi Viktor által adományozott telken. A sporttelepen az ünnepélyes megnyitó alkalmából atlétikai versenyeket tartottak (kalapács-, diszkoszvetés, hármasugrás, handicap, síkfutás versenyszámokban).

Az első *tenisz*versenyeket – országos viszonylatban is – Balatonfüreden indították útjára az 1880-as években. Kezdetben zárt körben, a füredi Stefánia Yacht Egylet szervezésében rendezték az első megmérettetéseket. Az Egylet 1890. július 23-i versenyét Széchenyi Alice, Széchenyi István unokája nyerte. 1892-ben Rudolf trónörökös özvegye, Stefánia főhercegnő, míg 1891-ben és 1894-ben Pálffy Paulina, azaz Lincsi grófnő lett a győztes. Ezt az 1894-es versenyt nyilvánították később az első, hivatalos tenisz-versenynek. Ezen a Stefánia Egylet hat arisztokrata játékos küzdött meg egymással, valamint két polgári és egy női induló volt: gróf Esterházy Mihály, gróf Inkey Pál, gróf Zichy Kázmér, báró Bornemissza Gábor, báró Fiáth Miklós, Demény Károly, Staffer József mellett Pálffy Lincsi grófnő versengett. A döntőben – az erős fizikumú, angol edzővel, fedett pályákon gyakorló – Pálffy grófnő legyőzte Demény Károlyt. Az első országos lawn-tennis versenyről szinte minden újság tudósított: „Midőn 1894-ben a St. Y. C. B. Füreden az első országos lawn-tennis-versenyt rendezte, a kettősversenyjátékra Demény Károly, a Budai Torna Egylet tagja is jelentkezett. A verseny nagy küzdelem közt folyt. Sokan neveztek. A döntő játékra Pálffy Lincsi komtesz és Demény Károly maradtak. Kemény játék után Pálffy L. komtesz – a monarchia legjobb tennisezője – győzedelmeskedett.” (*Lawn tennis, Sport-Világ*, 1897. október 3. 7.)

A balatoni teniszsport következő, kiemelkedő központja Balatonföldvár lett, ahol Széchenyi Imre hatalmas Széchenyi-serleget adományozott a versenyek győztesének. Az 1900-ban alapított Széchenyi-vándordíj évről-évre egyre több versenyzőt vonzott. A földvári teniszversenyek 1904 nyaráig tartottak, majd 1905-ben a *Nemzeti Sport* siófoki székhellyel létrehozta a Balaton-bajnokságot. A mérkőzéseket Fodor Károly híres sporttelepén rendezték, különböző versenyszámokban (férfi egyes, női egyes, vegyespáros, gyermekverseny, ifjúsági egyes és ifjúsági páros verseny). A versenyek iránt a balatoni közönség nagy érdeklődést mutatott. A siófoki teniszversenyek hagyományteremtő és fontos eseményévé váltak a tavi sportéletnek.

A balatoni *lóversenysport* szintén szép történelmi gyökerekkel büszkélkedhet. Több településen is rendeztek versenyeket a 19–20. század fordulóján, kiemelkedett Keszthely, Földvár, Almádi, valamint az úrlovas versenyek egyik fő központjának tartott Siófok, ahonnan 1893 nyarán már így írt a hírlapi tudósító: „Szerencsés gondolata volt az úrlovasok szövetkezetének a Balaton mellékére vinni nemes sportjukat. Bizonyos, hogy ez a legszebb versenypálya a világon: korlátlan, széles zöld térség, szemben a napfényben ragyogó sávja a Balatonnak, a háttérben a kékellő zalai hegyek. És Siófok, kedvező fekvésénél fogva, közel Budapesthez, Füreddel szemben, maga is népes fürdőhely és közlekedési találkozó pontja három vármegyének, a Balaton mentén is a legjobban volt megválasztva lóversenyek tartására.” (*Lóverseny Siófokon, Budapesti Hírlap*, 1893. július 31. 3.)

A tavi lovassport másik nagy központja Keszthely volt, a Festeticsek fenékpusztai ménestelepe és a Georgikon színvonalas lovászképzése miatt. Festetics György fia, László nagy mecénása volt a hazai sportversenyeknek, Festetics (I.) Tasziló pedig Ferenc József főlovászmestere lett. A ménések fénykora a lovassport nagy rajongójának Festetics (II.) Taszilónak köszönhető. Külön érdekessége a Festeticsek lovassport szeretetének a következő leírás: „Különösen szerette (Festetics Tasziló) Willy Waugh tréner, aki évekig volt a grófnak magántrénere Keszthelyen és mikor tőlünk hazament Angliába és Newmarketben felépítette Balaton Lodge nevű házát a Keszthelyen töltött napok emlékére, nem egyszer látott newmarketi tréningtelepe a fenéki ménésben nevelt magyar telivéreket vendégül.” (*Festetics Tasziló herceg, a nagy sportsman, Nemzeti Újság*, 1933. május 21. 20.) A keszthelyi lóversenyek, lókiállítások sokáig kiemelkedő társas eseménynek számítottak a tó partján. Siófok és Keszthely mellett Balatonföldvár is hamar felzárkózott, és 1899-ben a mezei gazdák megtartották első lóversenyüket.

Hamarosan a *kerékpársport* is kibontakozott a tó vidékén. A Magyar Kerékpáros Szövetségnek a 19–20. század fordulóján már több versenye is balatoni településeket érintett. 1895-ben adott hírt arról a *Sport-Világ* című szaklap, hogy Balaton Kerékpáros Egylet néven új kerékpáros egyesület alakult meg Keszthelyen, amelynek a kerékpár-sport szeretetén kívül a Balaton népszerűsítése lett a legfőbb küldetése.

Az első versenyt 1896 júliusában tartották, 6,5 km-es háziverseny és 15 km-es országúti versenykategóriában. Ezt követte 1897 augusztusában a 183 kilométeres I. országos országúti nyílt kerékpárverseny, a Budapest–Keszthely távon. A másik balatoni verseny a Budapest–Siófok közti távon folyt. 1897 augusztusában rendezték meg először. S hogy miképpen zajlott egy korabeli, országos hírű kerékpárverseny, arról a *Sport-Világ* 1902-ben szemléletesen így írt: „A rendezés összes előmunkálatai megtörténtek. A közbeeső községek a kutyák fogvatartásának elrendelésére a verseny lefolyásának idejére felkértek. Fehérváron a vasút mellett frissítő állomás lesz. Útjelzőkről gondoskodva van. Figyelmeztetjük újból a versenyzőket, hogy szám nélkül senki sem indulhat. Számát mindenki a startnál nevezési lapjának bemutatása ellenében kapja, a mely a jobboldali nadrágszáron viselendő. Négy óraker minden versenyző a startnál legyen. Fehérváron az ellenőrző állomáson a versenyző lassan hajtson és mondja be a számát, Siófokon a célnál a szám a rendezőségnek a megérkezés után azonnal átadandó és a célvonalnál való áthaladás alkalmával a célbírónak hangosan bemondandó. Vasúti kedvezményes igazolványok a startnál lesznek kaphatók és a jegyváltásnál a nevezési lappal együtt felmutatandók. A versenyzők indulásának sorrendjét ismertető és az összes tudnivalókat felölelő programra 20 fillérért Plökl és Haasnál, Andrassy-út, a Kígyó téri trafikban és esetleg több más dohánytözsdeben kapható. A siófoki távversenynyel egybekötve a fürdőtelepen a Budapesti Ramblerek két csapata tartja football-mérkőzését.” (*A siófoki távverseny, Sport-Világ*, 1902. augusztus 3. 284.)

A sportversenyek áttekintése során megállapíthatjuk, hogy egyértelműen a viatorlás- és az úszósport jelentette a húzóerőt a tónál, s ezek váltak kultikus sportággá.

De a korabeli ábrázolásokon a fentebb felsorolt egyéb sportágak nagy része is feltűnik, ezért mindezek ismerete és ismertetése szintén indokolt és alátámasztja a térség széleskörű és színes fejlődéstörténetét.

Bálok, fürdői hétköznapiak, társas események

A Balaton fejlődéstörténetéhez hozzátartozik a társas élet formálódása, színesedése, kiterjedése az egész régióban. A 19. század végére, a 20. század elejére több helyütt kaszinók, a nyugati fürdőhelyek mintájára kurszalónok nyíltak, szépségversenyeket, bálakat, divatbemutatókat rendeztek.

Klasszikus példája a tavi társaseseményeknek a *füredi Anna-bál*, amelynek gyökerei a reformkorra nyúlnak vissza. A füredi Anna-bál kapcsán ide kívánczik annak a Szentgyörgyi Horváth családnak a bemutatása, akiknek nyári lakóhelye fontos találkozásoknak és egyéb társaseseményeknek is otthont adott. Szentgyörgyi Horváth Zsigmond (1737–1808) idején kezdődtek meg a család nagy építkezései: a budai Horváth-kert és a füredi Horváth-ház kivitelezése. A balatonfüredi, copf stílusú Horváth-ház 1795 és 1798 között épült meg, Trimel Ferenc tervei alapján. A Horváth-háznak 1801-ben már igen neves vendége akadt, József nádor személyében: „Olaszországból hazajövet a nádor a Festetics-féle híres Georgikont és a füredi fürdőintézetet kívánta megtekinteni. A fenség augusztus 23-án délután érkezett meg Keszthelyről a füredi gyógyterre, hol a Ferdinánd főhercegi ezred egy zászlóaljának tisztelgését fogadta s utána Horváth Zsigmond udvari tanácsos és Gludovátz kir. tanácsos nagy és szép házában szállt meg. Rövid pihenés után fogadta a nádor a jelenlévő tábornokok és törzstisztek, valamint az előkelő nemesség hódolatát, akiknek kíséretében és az itt alkalmazott Österreicher dr. kalauzolása mellett megtekintette az ásványvíz-kutakat, fürdőket és más nyilvános intézményeket.” (LUKÁCS Károly, *József nádor első látogatása Füreden. A Horváth-ház, Balatoni Szemle*, 1943. május, 321–322.)

Szentgyörgyi Horváth Zsigmond halálát követően a ház fiai kezelésébe került. Ekkoriban tartották meg az első Anna-bált, a reformkor kezdetekor, 1825-ben. Szentgyörgyi Horváth Fülöp-János (1777–1841) nejét Borsodi és Katymári Latinovits Annának hívták (1783–1862), innen eredhetett a bál elnevezése. Leányuk a Krisztina (1805–1827) nevet (teljes neve: Mária Krisztina Julianna Erzsébet Konstancia) viselte, de az utókor gyakran keverte a bál és a leány nevét.

A füredi Horváth-ház a magyar reformkor idején az ismert politikusok, közéleti személyek szálláshelye lett, mindaddig, amíg el nem készült a füredi Nagyvendéglő. A háznak – a házigazdák kiterjedt társadalmi kapcsolatainak köszönhetően – olyan neves vendégei voltak, mint Berzsenyi Dániel, Garay János, Vécsey Ernő, Noszlopy Gáspár, Vörösmarty Mihály, Wesselényi Miklós, Deák Ferenc. Sőt mi több, itt írta meg Kossuth Lajos 1842-ben azt a – a gőzhajózás elindítása kapcsán már idézett – híres fürdőlevelét, mely a füredi társadalmi és korabeli életnek egyik

kiváló történeti forrása lett. A füredi Horváth-ház 1834-ben egy tűzvészben – állítólag éppen az Anna-bálra való készülődés miatt – leégett, majd 1835-re már újraépült, és 105 szobás szállóként nyílt meg. 1838 júliusában ismét illusztris látogatót jegyeztek fel. József nádor fiával, Istvánnal szállt meg az impozáns épületben. Horváth Bálint 1848-ban megjelent leírásában így mutatta be az épületet: „A Horváth ház két emeletű, a tófelüli részen látszólag három emeletű, legnagyobb épület a gyógyhelyen, igen szép kilátás van belőle a déli, s keleti részekre, 105 szobával, melyek közül sok csinosan, s kényelmesen, mindannyi pedig tisztán butorozván; földszint lakik a házfelügyelő, ki a szobákat a vendégeknek kiadja; továbbá egy fűszer-, s egy divatáros bolttal.” (HORVÁTH, 1848, 22–23.)

1845-ben egy színes tudósítás látott napvilágot, amely részletesen leírta a balatonfüredi fürdővendégek mindennapjait. Mivel a Balatonban való fürdőzés ekkoriban még nem vált divattá, ezért az egyes fürdőhelyeknek színes programokat kellett biztosítani. A fürdői napok az ébresztőzenével kezdődtek, reggel hatkor, ezt követően a vendégek a savanyúkút forrásához siettek. Reggel kilenckor a sétatér elnémult, délután ötig. Ez idő alatt volt, aki a balatoni fürdőbe ment, akadtak, akik kávéházban üldögéltek vagy szobájukban pihentek. Délidőben a közéttermeket inkább a férfiak látogatták, s estefelé „[...] út a megváltás órája. Valahára öt óra tájon ismét megzendül a sétatéren a hang, a kefelközés s öltönyök rendbeszedésén átesvén, kesztyűt huzogatva férfi s nő, ide siet s a multság közakarattal – besötétülésig – ismételtetik. Ez időközben a fogatokat, kiknek van, egyszer-kétszer a sétatér körül megjárattják, hogy e nagy boldogságot minél többen irigyelhessék... Alkonyatig az itteni multságoknak minden faja végig próbáltatván, ekkor már a nő- s férfisereg vegyesen – tán hogy a fagyúvilágnál annál nagyobb bátorságban legyenek – a táncz- s egyúttal étterembe gyűl; – de szilárdul őrizkednek itt is az összeismerkedéstől és zenekisérettel pengetik a kés villát s kergetik az ekkor szinte örülésig zaklatott vastag krétájú pincéretket. 10 óra tájon a leürített asztalok némely része félrevándorolván, kezdődik az itt legtöbb gyönyört nyújtó multság. Táncra kerekedik kiki ismerősével... 12 óra felé vége az estélynek s a ki tud, az álom enyhe karjai közé borul.” (CSATÁRY Ottó, *Balaton-füred és tájéka, Életképek*, 1845, 8, 245.)

A multságok általában a fürdőtelepek kurszalonjaiban zajlottak. Központi helyszíneként tartották nyilván a fürdői zenepavilonokat is, ahol általában híres cigányzenekarok játszottak. Rosszabb idő esetén a közeli várakat, tanúhegyeket látogathatták meg a fürdővendégek, de kedvelt úticélnak számítottak már ekkoriban is a badacsonyi borospincék.

Nagy előrelépés volt, hogy 1831 júliusában Füreden megnyílt a Dunántúl első kőszínháza. A későbbiekben a nagyobb fürdőtelepeken – például Siófokon – nyári színházak működtek. A fürdői kulturált szórakozás irányadói az ún. vigalmi bizottságok lettek, amelyek neves tagjai programjavaslaikkal gondoskodtak a megfelelő szórakozási lehetőségekről. Az I. világháború éveit követően egyre szélesedett a tavi szórakozási formák tárháza. Sorra nyíltak a neves kaszinók, elsőként Balatonföldváron (1903), Füreden, majd Lellén is.

A szőlőtermesztés és borkészítés történeti motívumai, a filoxéra veszélye

A Balaton vidéke évszázados szőlőtermesztési hagyománnyal és kultúrával, valamint táji sajátosságokkal rendelkezik. A tavi szőlőhegyek élete számos, a vidékre hangsúlyosan jellemző motívumot megőrzött az évszázadok során.

A Balaton környékén az ún. hegyközségbe tömörült szőlőbirtokosoknak articulusai, azaz törvényei voltak, amelyek betartását a hegybíró vagy a hegymester szigorúan figyelte. A hegybíró feladata volt a szüret idejének kihirdetése is, amikor is megszólaltak a mozsárágyuk, a szőlőcsöszök pedig segélyriasztó puskájukkal jelezték a szüret kezdetét. A balatoni szüretnek központi helyszínei a gazdasági épületek, azaz a pincék és a prэшázak voltak. Építettek a tónál ún. boronapincéket, majd a 17–19. században kőpincéket. A paraszti kőpincék – melyek lehettek egy- és kétosztásúak – népies barokk és klasszicizáló jegyeket hordoztak, és a falusi lakóházak mintájára épültek.

De találhatók a tónál, elsősorban a bazalthegyeken (Badacsony, Szent György-hegy, Csobánc) nemesi borházak is, mint amilyen a badacsonyi Szegedy Róza-ház. Az egyszású (csak pince) és a kétszású (pince és prэшáz) épületeket a 18–19. században fokozatosan felváltották a háromosztásúak, ahol a pince és a prэшáz mellé pihenőszobát építettek a „bebírók”, tehát elsősorban azok, akik nem helyi lakosként gondozták szőlőjüket.

A kétszintes prэшázak is megjelentek idővel: a felső szinten szoba, prэшáz vagy konyha kapott helyett, az alsó szinten a bolthajtásos prэшáz és pince állt. Ennek a kétszintes prэшáz típusnak egyik szép prototípusa az alsóörsi Török-ház, amely nagy valószínűséggel már a 15–16. században elkészült. A Balaton-felvidéki pincék típusát Eötvös Károly is megörökítette az *Utazás a Balaton körül* című művében: „Kétféle szőleje van. Pincés szőleje és darab szőleje. A pincés szőlő mindig út mellett, a darab szőlő a dűlők közt fekszik. Akinek szőleje az út mellé esik: az már oda pincét épít. A pince két részből áll. A belső pince kőboltozat. Ebben a boroshordók állanak. Asszonyoknak, idegeneknek, gyereknek, házi ebnek itt nincs mit keresni. Ide csak a gazda jár s felnőtt fia. Ritka még az a vendég is, még az a rokon is, aki ezt összejárhatja, s a hordókat megkopogtathatja. Tele hordó tompán szól, üres hordó harsány hangon kong... A külső pince födeles épület. Ebben áll a sajtó, a kád s az összes szüretelőszerzőszám. Itt van a katlan, kisasztal, néhány kisszék s a sütő- és főzőedények. Ide hívja be vendégeit; ide hozza ki a bort a belső pincéből, s itt kínálhatja jó szívvel, szeretettel, vidám orcával. Csak arra vigyáz, hogy ő maga is igyék annyit, mint egyik-egyik vendége.” (Eötvös Károly, *Utazás a Balaton körül*, <http://mek.oszk.hu/04900/04924/html/balaton0035.html>)

A Balaton keleti részén (Főkajár, Lepsény) és a déli parton (Kötcse, Szólád) löszbe vájt, szalmával keményre égetett talajú lyukpincéket építettek, míg a fában és kőben szegényebb, homokos talajú somogyi területeken (Balatonberény, Balatonkeresztúr, Buzsák) sár- és gombócfalú prэшázakat készítettek, nádtetővel. A Bala-

ton-felvidékre már a kőpincék jellemzőek, de akadt olyan déli parti pince is, ahova az északi partról vittek át kőalapanyagot (ld. Szőlőgyörök). A Balaton-melléki présházak, pincék változatos formavilágát sok néprajzkutató vizsgálta, összegezte, Vajkai Aurél néprajzkutató pedig tanulmányaiban és könyvében mutatta be részletesen a Balaton vidékének szőlőhegyi pincéit, présházait.

A tavi szőlőtermesztés felfutását azonban a 19. század második harmadában egy történelmi jelentőségű természeti katasztrófa törte meg. Ez pedig a szőlőgyökértetű, azaz a filoxéra megjelenése volt. A 19. század második harmadában jelent meg először Nyugat-Európában ez a kártevő. A filoxéra (*Phylloxera vastatrix*) tetű a szőlő gyökerein él, melynek hatására a szőlőtőke elszárad. Magyarországon Pancsován (1875-ben) kezdődött a pusztítása, majd közel tíz esztendeig veszélyeztette a hazai szőlőállományt. A tónál elsőként Balatonfőkajáron és Meszesgyörökön tapasztalhatták meg a kártékony rovar megjelenését. 1887-ben már ezt írta e vidékről a hírlapi tudósító: „A filoxéra, a szőlő-birtokosok réme, a bortermő vidékek átka itt van már mindenütt s az egész hegyvonal arculata kezd miatta átalakulni. A más-kor haragos-zöld szőlő sárgállik s az ezelőtt ölesre nyúlt tőkék arasznyivá törpülnek. Ahol egy-két év előtt a legzamatosabb s leggazdagabb gerezdek ragyogtak a napfényben: most árpa, rozs, vagy buzakévék állanak. Nagy darab földek vannak kiirtva s e messze terjedő, kitűnő fekvésű hegyvonalon néhány év múlva, már nem fognak szüretelni. Kenese körül három év alatt pusztította el e földalatti ellenség az összes szőlőket.” (*Az én saisonom. [Levelek Alsó-Eörsről], Fővárosi Lapok, 1887. augusztus 2. 1549.*)

Európai szinten a termőszőlők kétharmada megsemmisült, ezért gyorsan meg kellett hozni az óvintézkedéseket. De a korlátozások nem segítettek, csak a már megtámadott szőlőültetvények kiirtásával, vízzel történő elárasztásával vagy szénkénes gyérítésével tudtak úrrá lenni a problémán. Ezt követően kezdték el az ellenállóbb amerikai szőlőfajták telepítését. Magyarországon és a Balatonnál is ezek az intézkedések segítettek, bár a helyzetet nehezítette, hogy ebben az időszakban a magyar agrárium egyébként is válságidőszakát élte. Mindezek ellenére hazánkban is rövid idő alatt felismerték a filoxéra-vész súlyosságát. 1881-ben megkezdte a működését az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás, majd törvényi szabályozással igyekeztek a védekezésre és az új telepítésre rávenni a gazdákat, akiket nem kártalanítottak ugyan, de hatévnyi adómentességet kaptak. Az 1891-es törvény (I. tc.) újfent állami kedvezményeket biztosított az újratelepítőknek. Végül az 1896-ban megszületett törvény (V. tc.) hozta meg az igazi áttörést, amely kedvező hitelekkel adott lökést az újratelepítőknek.

A Balaton vidékén Zala és Veszprém megyében 52 000 holdnyi szőlőterületből közel egy évtized alatt 34 000 holdnyi szőlő pusztult el, ez az ültetvények 65%-át jelentette. A déli parton kisebb mértékű pusztulást regisztráltak, mert ott több volt a homokos termőterület, amelyben nem élt meg a gyökértetű. Évtizedek óta a szőlőtermesztéssel foglalkozó családok mentek tönkre, váltak földönfutóvá.

1891-ben Keöd József – egykori hajóskapitány és borász – beszámolója drámai képet festett e vidékről: „A filloxera vastatrix oly vehemens erővel végezte nálunk munkáját, hogy a jövő borévben már aligha tölt nálunk mustot hordóra valaki. Képzeltetni a megdöbbenést, mit ez a körülmény a tisztán bortermelésből élő lakosság-nál támaszt. A múlt év folyamán (1890) községünkben négyen dobták el maguktól erőszakosan az életet, öngyilkosokká, ketten fegyver által, ketten pedig kötél által. Három közülük fiatal, erőteljes, munkabíró családapa ezek pinzéikben vetettek véget életüknek, mely körülmény nagyon is feltűnően jellemzi kétségbeesésük okát. Most még csak a kezdetén vagyunk annak a nyomornak, mely kiszámíthatatlan és elképzelhetetlen mérvben sújtja az egész Balaton mellékét. A népesség sűrű, gabonatermő földje pedig olly kevés, és ez a kevés is annyira soványan fizet, hogy ezen a vidéken még kenyér sem terem annyi, mennyi a lakosság felének elég lenne éven át. Míg ezelőtt csak 2-3 évvel is elragadóan szép Balaton mellékének zalai részén ma már Alsóörstől Kisörsig kopáran meredeznek a bortermő hegyek.” (KEÖD József, *B-Füred, Borászati Lapok*, 1891. február 7. 40.)

A megélhetésüktől, munkájuktól a természeti katasztrófa miatt megfosztott családok többsége napszámosként tengődött vagy az Amerikai Egyesült Államokba vándorolt ki. A kormányzati, összehangolt, megoldást jelentő lehetőségek hatására azonban viszonylag gyorsan rendeződni kezdtek a problémák. Ennek legfontosabb lépése a somogyi partok homoki szőlővel történő betelepítése volt. Így az északi parti szőlőművesek a déli parton kaphattak művelhető területet.

A somogyi homoki szőlők telepítésére gróf Festetics Tasziló engedte át nagy kiterjedésű legelőjét, amelyet 1891-ben már a szerződések megkötése után birtokba vettek a gazdálkodók. Így települtek át erre a részre az északi parti gazdák. A déli parti homoktelepítésért külön kormánybiztos felelt: gróf Széchényi Imre, akit nagy tisztelet övezett elkötelezett munkája miatt. Feleségéről, Andrássy Máriáról nevezték el Mária-telepnek azt a részt, ahol az új szőlők telepítése megvalósult.

Természetesen a központi intézkedések mellett akadtak olyan helyi kezdeményezések is, amelyek sikerrel jártak a filoxéra elleni küzdelemben. A déli parton Szalay Imre volt az, aki az országos filoxéra-bizottság tagjaként küzdött a szőlőgyökértetű pusztítása ellen, és az elsők közt tartjuk számon, aki a balatonmelléki homokon szőlőt ültetett. Az északi parton pedig ott volt Virius Vince, aki hamar felismerte, hogy a tó környékén megjelenő filoxeravész nehezen megállítható: 1890-ben a tapolcai Filoxéra Ellen Védekező Egyesület – mely *Tapolcza és Vidéke* címmel tartalmaz lapot is indított – alapító tagja és tevékeny harcosa lett.

Mintaértékű szőlőtelepével példát statuált: a filoxéra ellen a szőlők újratelepítésével, új fajták bevezetésével, korszerű művelési módokkal lehet csak védekezni. 1899-ben még a franciaországi Montpellierbe is tanulmányutat tett, hogy elsajátítsa a modern szőlészeti eljárásokat. Lesencetomajon létrehozta azt a vincellériskolát, amelyben ingyen oktatta a vincelléreket. De hasonlóan értékes kezdeményezése volt Sáner János borásznak is, aki az egyik visszaemlékezés szerint: „Mikor 1890 év körül a filoxéra fellépett és a hazai szőlők kipusztultak, az oltást még itt nem ismerték. Egy

Sáner János nevű ember tanította meg az idevalókat a szőlőoltásra. Ez a Sáner János egyszerű pintérlegény volt. Kiment Franciaországba, és ott megtanulta az oltványozást és a modern szőlőművelést. Aztán hazajött és itt ügyes legényeket toborzott. Deszkából készítettett egy jókora oltóházat és betanította a népet. A szükséges vadvevesszőt eleinte Amerikából hozatták, de hamarosan létesültek részint magánbirtokokon, részint állami telepeken amerikai vadvevessző ültetvények. Ennek a vidéknek a részére Tapolcán, majd Balatonfüreden létesített az akkori kormány ilyen vadvevessző telepet, majd később Lovason is. Az úttörők egyike azonban ezen a vidéken Sáner János volt és ezért érdemes felemlíteni a nevét, mert nagy érdemeket szerzett a szőlőoltás terén. Különösen a kövesdiek tartották őt nagyra és községházukon sokáig kifüggesztve tartották arcképét.” (TÍMÁR József, *Békesség. Csopak község monográfiája*, Csopak, 1955, 27–28. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Helytörténeti Gyűjtemény, MS 036 /kézirat/)

A filoxeravész sok keserűséget és nehézséget okozott a Balaton vidékének, de a sikeres összefogásnak és az intézkedéseknek köszönhetően kilábaltak a válságból. Az új szőlőfajták megjelenése mellett pedig azokon a helyeken, ahol kényszerűségből abba kellett hagyni a szőlő megművelését, új és szép üdülőhelyek születtek, így alakult ki Balatonalmádi, Révfülöp, Ábrámhegy, Gyenesdiás és Vonyarcvashegy is.

A balatoni szőlőhegyek, szüretrek a régi időkben nemcsak a szőlőtermelőket és a kíváncsi vendégeket vonzották, hanem a magyar írókat és költőket is. Sok-sok magyar alkotó lelt nyugalmat a tavi szőlőhegyek lankáin, a jó balatoni bort kortyolva számos alkotás szól e vidék természeti kincséről, a zamatos borról.

A balatoni halászat mint helyi érték

A Balaton vidékén a halászat ősidők óta megélhetési forrás, a 18. századtól már céhekbe szerveződtek a tavi halászok. Ezek a halászcéhek bérbbe vették az egyes vízszakaszokat, az egyes céheken belül ún. halászbokrokat alkottak. Az első szabályozás a balatoni halászat tekintetében 1873-ban született meg, amelyben lefektették a tavi céhes halászat alapvetéseit, legfőképpen a halászati szezon időtartamát. (*Somogy vármegye szabályrendelete a balatoni halászat ideiglenes rendezése tárgyában*, 111/1874. sz. Kaposvár, 1882.) 1900. január 1-jén pedig megalakult a Balatoni Halászati Részvénytársaság, amely ún. szövetkezeti rendszerré változtatta a korábbi kisé szabályozatlan bérlői rendszert. A tavi halászatnak sajátos eszközei és szókinccse alakult ki: a 19. század második harmadáig ún. bödönhajókat használtak, később csavargózössel, vontatóhajókkal, csörlős hálóvontatóval halásztak.

A Balatonnak olyan őshonos haltípusai vannak, mint a fogas, a süllő és a ponty; alakjuk a Balaton mondakincsében is megjelenik (pl. fogaskirály). A balatoni halak, a halászat leghitelesebb és legrésztetesebb rögzítője és leírója Herman Ottó természettudós, ornitológus volt. *A magyar halászat* (1887) című könyvében rögzített megfigyelései a mai napig érdekfeszítők és helytállóak. Herman egyébiránt

nemcsak Magyarországon, de világszinten is híressé vált, amikor a millenniumi kiállításon (1896) a városligeti tavon mutatta be az őshalászat jellegzetességeit. Lényegében ezzel a tétivel a Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapjait is lerakta.

1900-ban a párizsi világkiállítás magyar pavilonjában debütált: itt az őshalászat mellett a magyar pásztoréletről is színes anyagot állított össze. Herman volt az is, aki a tó tradicionális gardahalászatának folyamatát részletesen rögzítette. A Balatonra jellemző halfajta az ún. garda, melynek halászata sajátos szokásává vált a tavi lakosságnak. Az ezüstös, nyúlánk, karcsú, kard alakú gardát hívták a Balaton heringhalának, kardoshalnak, kardkeszegnek, kardahalnak, szabóhalnak is. Kissé hasonlít az úgynevezett szélhajtó küszre, ezért néha gardaküszként is említik, de a szakértők könnyen megkülönböztetik őket. Átlagosan tizenöt-húsz centiméter nagyságúak, de a vezérgardák olykor elérik a harmincöt-negyven centimétert is. Halászatuk a Tihanyi-félsziget környékén évszázados múltú, és főként az őszi, Szent Márton-nap környéki vándorlásukhoz kötődik. A garda ugyanis eredetileg tengeri hal, amely itt rekedt a Balatonban, és időközben áttért az édesvízi életformára, de ősi vándorösztöne megmaradt. A kis halakkal, rovarokkal és planktonrákokkal táplálkozó vándorló gardák a víz lehülése miatt rajokba verődnek, ahogy a helyiek nevezik, „bandáznak”, és a Tihanyi-kút vidékére úsznak. Itt ugyanis a legmélyebb a tó, és itt a legerősebb a vízáramlás. Vándorlásuk sötétre színezi a zöldes Balatont.

A tihanyi gardahalászatnak összehangolt, hosszú idők alatt kialakított menete volt. Eredetileg az úgynevezett hegyen járók figyelték a magaslatokról – Akasztó, Nyársas-hegy, Ekhó, Dalvár-domb, Pusztatemplom, Sóspartok hegye, Gurbicsatető, Csúcs-hegy – a vizet. A haltekinthőhegyen járók integetéssel jelezték a vízen váró társaknak, a halászbokrokknak, hol érdemes kivetni a gardaoszlopra a hálót. A legszemléletesebben és legszínesebben Herman Ottó természettudós figyelte meg és írta le a balatoni gardahalászat minden lényeges lépését: „Ha valami, úgy a látott halra való halászat avatja a Balatont magyar tengerré, mert a halászat e módja szakasztott mása az észak tengerein folyó heringhalászatnak, avval a különbséggel, hogy amíg a heringhalász csülkőkön magasra hágva lesi a halak seregeit, a tihanyi hegyen járó őrhelyét a föld izzó keblének lehellete hányt a föl kellő magasságra: hegyet készített lába alá.” (HERMAN Ottó, *A látott hal*, <https://mek.oszk.hu/03100/03104/html/mhk2b03.htm>)

A gardahalászat olyan rítussá vált az évszázadok során, amelyhez számos egyéb tevékenység, társas esemény kapcsolódott. A gardasütést a szőlőhegyen tartották, az úgynevezett likas pincéknél. A halak kibelezése, lepikkelyezése után a garda mindkét felét hetvenkétszer bevágták, majd jöhetett a só és a paprika. A korabeli képeken látszik: fanyársra húzták, és parázs felett ropogósra sütötték. Nemcsak fogyasztották, árusították is, a környék asszonyai más élelmiszerre cserélték, a halkezeskedők – a fisérek – pedig távolabbi vidékekre szállították. A helyiek a maradék halat akasztva és szárítva felfüstölték. A gardasütésről és annak módjáról Jókai Mór is megemlékezett: „A gardát csak cserepcsíkon lehet sütni. Egy szakácskönyv sem szól róla, hogy mi az a cserepcsíkon sütés. Megrakják a nagy tüzet künn a Balaton-par-

ton, egy szép, szabad tarlón, azt hagyják parázssá hamvadni; akkor minden egyes garda egy fanyársra felhúzva a máglya széléhez tűzetik a földbe, míg egész kör támad a parázshalom határán, és az eként felnyársaltak kísérteties süstörgéssel pirulnak ott körben, mikor az egyik felül megsült, a nyárs a másik oldalára csavartatik.” (JÓKAI Mór, *Utolsó napjai a fürdői idénynek, Az Űstökös*, 1873. szeptember 20. 446.)

A gardahalászat mellett a téli halászatnak alakult ki igen színes nyelvkincse, szokásrendszere és történeti vonatkozásai. A jeges, téli halászat ugyanis az egyik legnehezebb és legösszetettebb szezonális foglalkozásnak számított. Évszázados hagyományait a halászcsaládok utódaiknak is átörökítették. Lukács Károly, a balatoni halászat értő leírója így összegzett *A Balaton* című könyvében: „A jégi halászat csak akkor folytatható, ha a tó jege legalább 12–15 cm-t elért. Túlságosan vastag jég viszont, mint az 1929-es téli is, a lékvágások nehézsége miatt tesz meddő vesződéssé minden halászmunkát. A jégi halászás módja és eszközei ugyanazok most is, mint sok száz évvel ezelőtt, sőt, az ősi mesterszavak is (gemics, cibék, céla stb.) nagyjából használatban vannak még. A jég alatt 400 m-es hálót húznak több száz sor léken át előre és reggeltől estig 4–5 km-es tanyát is meghalásznak. Mivel a hideg vízben a halak sokkal lomhábbak és nagy csapatokba verődnek, egy-egy szerencsés hálózás néha 50–100 q-ás haltömeget is felszínre hoz.” (LUKÁCS Károly, *A Balaton*, Budapest, 1941, 73.)

A balatoni – téli – halászatnak, ahogy a fentebbi idézetből is kitűnik, sajátos kellékei, eszköztára és szakkifejezései voltak. E téli tevékenység alapkelléke a nagyméretű kerítőháló volt, amely lehetett akár 200–400 méter hosszúságú. A halászmester ún. tanyákat jelölt meg a jégen, ahol a halászatot megkezdték. Ekkor keletkeztek ezek az érdekes tanya-elnevezések: Jajtekerő, Bublanát, Kenyőföldes, Libadéllő, Aluttejes. A tanyák behatárolását követően az ún. jegellők fejszével vagy szakócéval léket vágtak, majd egy bedöntőlékkal beengedték a jeges víz alá a nagy hálót, egy vezérrúddal irányították a háló mozgását. Majd különböző, a halászathoz szükséges lékeket készítettek: sor-, sarok-, ajtó- és keresztvezőléknek nevezték. Még inkább nehezíthette a helyzetet, hogy a háló a víz alatt súlyosra fagyott, ezért a kiemeléshez ún. cibéket használtak. Ez egy olyan heveder volt, amelyről ólomgombokkal összefogott lánc lógott le, ezt vetették rá a nehéz, fagyott kötélre és ennek segítségével kezdték meg a kihúzást. Majd amikor már a halászok ott tartottak, hogy eljutottak az ún. kihúzólékhez, akkor először kihúzták a vezérrudat, legvégül a halászhalót. Ezt hívták markolásnak. Egy-egy markolás során akár 20 mázsa halat fogtak, de ehhez 100–200 likat, azaz léket is vágtak a jegellők.

A tavi jeges halászat látványos, de veszélyes foglalatosságnak számított. Már a 18–19. századi feljegyzésekben, visszaemlékezésekben több téli halászbalesetről olvashatunk. Az első ismertebb eset 1828-ban következett be, amikor is 18 alsóörsi halász talpa alatt – a Somogy felől érkező vihar közepette – összeroppant a jég, és a hullámsírban lelték halálukat. A balatonfőkajári halászokkal 1868-ban esett meg egy szintúgy tragikus történet: a halászlégények jégtorlasz alá szorultak, mivel menekülés helyett a gazdájuk parancsára a hálót próbálták megmenteni. De talán a legemlé-

kezetesebb az 1736-es vonyarci és győri halászhalászat volt, ahol 46 halász maradt egy jégtáblán, és sodródott a Balaton belseje felé. 40-en élték túl a veszélyes helyzetet, melynek emlékére kápolnát – az ország egyetlen halászkápolnáját – is állítottak.

A halászhalászat ellenére a téli, balatoni halászat fáradságos, de általában jóhangulatú tevékenységnek számított, és a zsákmányolt halak egy részének megfőzésével, megsütésével zárult. Az értékesnek számító pontyot, fogast le kellett adniuk, de a megmaradt keszgeből, apróhalakból ízletes halászlévet készítettek. A szabadon elkészített halételek mellett tüzet gyűjtöttek, szerényen ünnepelve a téli fogást. A téli halászat évszázados hagyományai sokáig éltek a tónál, mára már a tavi kultúr- és társadalomtörténet fontos fejezeteivé váltak.

A Balaton tudományos tanulmányozásának kezdetei

A fürdőkultúra kialakulásával, az egyre nagyobb térhasználattal, a vidék megismerésével együtt járt a 19. században a Balaton tudományos tanulmányozásának, feltérképezésének a kezdete is. Élénjáróvá ebben a munkában Lóczy Lajos, a világhírű geológus, a Balaton elhivatott kutatója vált. Lóczy Lajos mellett azonban a mára már kissé elfeledett kutatókkal, tudósokkal is érdemes foglalkozni. Egyikük Kitaibel Pál (1757–1817), aki a Magyar Királyság természetrajzának rögzítése során a Balaton környékének földtani, vízrajzi, kőzettani jellegzetességeit is leírta. Neki köszönhető – I. Festetics Györggyel együttműködve – a Georgikon botanikus kertjének növénytelepítése és számos értékes és ritka növényfaj meghonosítása.

A Balaton vidékén 1799 júniusában és augusztusában járt, részletes leírást adva utazásáról, melyet Vajkai Aurél néprajzkutató így összegzett: „A Balatont az akarattjai magas partnál pillantja meg először, itt szemébe ötlenek a jól megművelt szőlők, s megdicséri az akarattjai borokat, különösen a kenesei Csittény borát. Leírja a garda vonulásának az útját, s ezzel kapcsolatban a víz elszíneződését, amit a magasból a balatoni halászhalászat megfigyeltek. Vörösberényben megtekintette a katolikus templom szép freskóit, a művész: Xaverius Pucher nevét is feljegyezte. Ugyancsak Berényben gótikus feliratú sírkövet talált, amiről ma már semmit sem tudunk. Érdekes, hogy a Fűzfői sarokban lévő, ma is meglévő mámai templomnál akkor még remeték tanyáztak. Jellemző, hogy a Pécsely környéki Zádorvárat is megemlíti, pedig ezt a szép fekvésű és kilátású romot napjainkban is kevesen ismerik. Feljegyzi az Aszófőn talált római urna feliratát, az itteni szép templomromot, nemkülönben Tihany látnivalóit, így többek közt a Barátlakásokat.” (VAJKAI Aurél, *Kitaibel Pál balatoni útinaplója, Veszprémi Napló*, 1967. július 8. 7.) Kitaibel mindemellett kiváló balneológus is volt, először írta le a Balaton vegytani jellegzetességeit, a kékkúti és az ábrahámhegyi savanyúvizek, a zánkai vérkút sajátosságait.

A kutatók közül nem annyira közismert Borbás Vince (1844–1905) neve, pedig őt a tó első ökológusaként tarthatjuk számon, ugyanis a Balaton és a Bakony flórájának egyik első leírója, bemutatója volt. A Balaton tanulmányozása közben

született meg elmélete a magyar növényvilág keletkezéséről, amely Ósmátra-elméletként vonult be a szakirodalomba. A Balaton tanulmányozásának fontosságát maga Borbás összegezte munkájának bevezető fejezetében: „A földkerekség tavai között alighanem a Balaton lesz az első, a melynek virágzó növényzete ily terjedelmesen van ismertetve. Magam más tó edényes növényzetének hasonló terjedelmű leírását nem ismerem. Svaicz florisztikai munkái a tavakról keveset közölnek. Besser a Bajkal-tóból csak 17 virágzó növényt említ. E florisztikai tanulmány a charafélékre, a növénygubacsokra, az összes edényes, virágzó és nemvirágzó növényzet kutatására, nemkülönb az általános növénygeografiai viszonyok tanulmányozására kiterjeszkedvén, munkánk három főrésze szakad. Az első rész ismerteti a Balatonnak és partmellékének általános növénygeografiáját, és pedig külön a tó vizéét a hínár biológiájával együtt, azután külön a partmellékéét. A második rész a Balaton-tó vizében és a partmelléken termő edényes növényeket rendszeresen foglalja össze. A harmadik rész, a Balatonmellék botanikai néprajza, a vidéken gyűjtött népies neveket tudományosan dolgozza fel.” (DEJTÉRI BORBÁS Vince, *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*, II. köt. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_BAKO_BalatonTudTanEredm_10/?pg=7&layout=s) Kiemelten foglalkozott a tavi hínárosodással s annak ökológiai problémáival. Keszthelyen emlékkő és dombozmű őrzi emlékét.

Lóczy Lajos nemcsak a tó egyik legnagyobb kutatója volt, hanem szerelmese is, Csopakon nyaralója is volt. Több szállal kötődött e vidékhez, bár Pozsonyban született és életének első szakában bejárta – Széchenyi Béla expedíciójának keretében – Kelet-Ázsia nagy részét. Kutatta a közép-ázsiai sivatagok geológiai eredetét, a hátsó-indiai hegyláncok geológiai felépítését. Miután hazatért, a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott, majd a Földrajzi Intézet geológusa lett. Az 1880-as évektől már a műegyetem földtani tanára, majd a budapesti tudományegyetem földrajz tanszékének oktatója. Sok díjjal és kitüntetéssel elismert tudós pályáján egyre feljebb jutott, végül a Földtani Intézet igazgatója, majd a Földrajzi Társaság elnöke lett.

Munkásságának kiemelkedő része a Balaton tudományos kutatása is, melynek fontosságát így összegezte 1913-ban: „Ha van vidék, amely megfigyelésre és aziránt való elmélkedésre ösztökél, hogy miként keletkezett, úgy a Balaton és távolabbi környéke az. Nagy síkságokkal környezve a kis és a nagy Magyar Alföld Keszthely-Tapolcza vidéki és Székesfehérvár-Mór-Kisbér közötti összeérésein közép-magasságú erdős hegység: a tágabb értelemben vett Bakony emelkedik, ennek tövében Közép-Európának legnagyobb tava nyúlik el.”

1891-ben hívta életre Lóczy azt a Balaton Bizottságot, amelynek küldetése lett a tó tudományos kutatása. Vizsgálatait, feltáró munkájuk eredményét a *Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című, nagyívű kiadványban összegezték, melyben Lóczy a tavi geológiai képződmények sajátosságait járta körbe. Lóczy alapvetése újszerűnek számított: elsősorban a viszonylagosan fiatal földtani képződményeket vette górcső alá. Kutatásait folytatta a Balaton-felvidéken és a Bakonyban is.

Lóczy Lajos idővel nemcsak a Balaton kutatója, hanem megrögzött rajongója

lett. 1892-ben vásárolta meg azt a nyaralót Csupakon, amelyhez néhány hold szőlő tartozott. Ez a nyaraló a későbbi években a kutatócsoportok lakhelyéül is szolgált. Cholnoky Jenő, Lóczy egyik hű kutatótársa így emlékezett a csopaki hangulatra: „Egész napi fáradtságos munka, hajózás vagy gyaloglás után este együtt ültünk a verandán. Lóczy a rossz világítás miatt már nem dolgozott, hanem végigfeküdt heverőszékén. Mi, fiatal tanítványai a diófa lombjai alól bámultuk az alattunk végignyúló Balatont, amint a Hold lassanként fölemelkedett, s csillogó aranyhidat vert a homályos vízen át. Belemerültünk a hangulat poézisébe, amikor egyszer csak megszólal Lóczy: »Urak, holnap a Torma-hegyre megyünk, jó lesz mindent előkészíteni.« Persze nem mozdultunk, hiszen oly ritka a pihenésnek ilyen kellemes órája. De Lóczy úgy vélte, hogy hasznos lesz jó példával előljárni, s elkezdett asztalán matatni, székeket tologatni. A jó hangulat helyreállítására nekem kellett tréfásan beavatkoznom: »De ugyan professzorom, ha fáradt és álmos vagy, parancsolj lefeküdni, mi, fiatalok még kibírunk egy kis ébrenléttet.« Ez aztán elevenbe vágott! Hogy ő fáradtabb, mint mi! Olyan már nincs! »Ugyan már, hogy gondolsz olyat, csak titeket akarlak kímélni!« Azzal végigfeküdt ismét a heverőszéken, s öt perc múlva már jóízűen horkolt, és álmodott ősvilági állatairól.” (CHOLNOKY Jenő, *Lóczy Lajos és Széchenyi Béla gróf gúnyos rajza, Földrajzi Közlemények*, 1920. 66.) A Himalája és a Balaton kutatója a balatonfüredi kórházban hunyt el, 1920 májusában. Sírja szimbolikus helyen áll: az arácsi temetőben egy vörös homokkő sírkő emlékmű látható, melyen egy kis üvegecske látszik, benne az a havasi gyopár, amelyet az Ázsia-kutató Stein Aurél küldött haza egykori, tiszteletreméltó elődjének. A Balaton mellett emléktáblák, utcák és a Tamás-hegy lábánál található barlang őrzi és hirdeti a világhírű geológus nevét és emlékét.

A Balaton tudományos tanulmányozásának 19. század végi kezdetei fontos állomást jelentenek a tó történetében, mert a tudományos írások megszületésével elkezdett kettéválni és elkülönülni a tóról, annak keletkezéséről, geológiájáról, környezetéről alkotott népi elképzelések, mondák, legendák sora a bizonyítható tudományos eredményektől.

Zárszó

Ahogy a fentebbiekben láthattuk, a 19. század rendkívül sokféle és sokrétű változást hozott a Balaton-vidék életében, történelmében. Az I. világháború más-más módon, de hatott e térségre is. Az I. világháború idején nem húzódott ugyan frontvonal a tónál, de mint háttérterület, a Balaton és vidéke is megszenvedte az első világhézagást. Drágultak az élelmiszerek, bevezették a jegyrendszert, akadozott a vasúti ellátás. Sorra tértek haza a sebesült katonák és létesültek a katonakórházak: Siófokon, Balatonfüreden, Keszthelyen. Az önfeledt nyaralás helyett a helybéliiek segélyeket gyűjtöttek, és várták a háború végét. 1915 júniusában így tudósított a *Budapesti Hírlap*: „Mig Füredre értem, fürdőzőknek, a víz hátán lebegő karcsú jaktoknak, a fűben kergetőző gyermeksergnek nyomát sem láttam. A villák zöld zsalui be vannak

zárva s hideg némaságukkal regélnek a nagy világfölfordulásról, melynek lehelete kell, hogy megborzolja e nyugodt víz hátát s mérsékelje máskor oly eleven életét is. Láttam katonavonatokot, bevonuló újoncokat s megtört sebesülteket. A háború elől nem lehet menekülni. Valószínű, hogy ennek hatása izgatta oly nyilvánvaló túlzásra képzeletemet, hogy lépten-nyomon megállapította: Halott víz lett a Balaton.” (*A Balaton háborús nyara, Budapesti Hírlap, 1915. június 27. 12.*)

Idővel a nyaralóközönség azonban elfogadta a helyzetet és nem mondott le a nyári kikapcsolódásról. A hotelek, szállók, éttermek működtek, a nyaralóvendégek és a hadikórházakban gyógyuló katonák megfértek egymás mellett a parti sétányokon: „Sok száz sebesültet ápolnak a balatoni fürdőkben: Balatonfüreden, Almádin és Boglárán. Balatonfüreden, a most átalakulóban lévő régi fürdőhelyen, ahol az elmúlt idők emlékei ölelkeznek a holnappal, a régi színházat rendezték be kórháznak. Az erdő közepén épült több mint 100 év előtt a színház és a Kisfaludyak, Jókai Mór és Blaha Lujza emlékét őrzi. Délelőttönként a színházból kiviszik a betegagyakat az árnyas fenyőerdőbe s egymás mellett pihenhetnek katonáink. Itt látogatja meg őket a kórház orvosparancsnoka, ide hozzák az ebédet, és akik akár mankón, botra támaszkodva vagy gyalogszerrel már menni tudnak, maguk mennek el a szénsavas vízforráshoz, hogy igyanak a forrás üdítő és gyógyító vizéből. Balatonfüreden meg is fürödhetnek, akár az uszodában, szabadban, vagy a szénsavas fürdőben, amely a szívbetegséget is gyógyítja. Sok a sebesültek között a katonatiszt. A Kisfaludy- és Jókai-gőzhajók állandóan a sebesültek rendelkezésére állanak s főlváltott csoportokban vehetik igénybe. Gyakran velük megy egy-két orosz és szerb katona is, akik úgy megszerették már magyar szenvedő társaikat, mintha azoktól soha megválni nem akarnának. A fürdőző közönség is dédelgeti a sebesülteket, akiknek gyógyulása a pompás levegőben, a víz hatása alatt gyorsabb, mint máshol és a frontra visszatérőket egymásután váltják föl az újonnan érkezők” – írta a *Pesti Napló* 1915 augusztusában. (*Sebesültek a Balaton partján, Pesti Napló, 1915. augusztus 17. 14.*)

A korabeli tudósításokból, híradásokból az tűnik ki, hogy az 1917-es és 1918-as évekre a tavi fürdők látogatottsága ismét növekedett, megjelentek a külföldi, elsősorban osztrák vendégek is. A későbbiekben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a bizonytalan belpolitikai helyzet – az őszirózsás forradalom, a proletárdiktatúra –, majd a trianoni békediktátum országra gyakorolt korlátozó hatásai egy időre visszavetették a Balaton vidékének turisztikai felfutását is.

A Balatont 1920 után az mentette meg, hogy a trianoni békediktátum eredményeként az ország elveszítette a tengerparti üdülőhelyeket és a magaslati turisztikai célpontokat is. Így a hazai gyógyfürdők mellett a Balaton maradt az egyik legfontosabb idegenforgalmi centrum. Ennek értelmében az 1920-as évek közepére – kormányzati koncepció mentén – megkezdődött a tó gazdasági, kulturális és tér-ségi fejlesztése. Az 1930-as évekre már a Balaton virágkoráról, a belföldi turizmus nagy fellendülésének időszakáról beszélhetünk.

Jelen tanulmányban azt igyekeztem bemutatni, miképpen vált a Balaton – mint földrajzi tér – kulturális-, társas térré, üdülőhellyé, és miképpen alakult ki

ezzel párhuzamosan a térség kultusza és egyben gazdasági, valamint mentális síkon történő felértékelődése, hogyan változott meg a Balatonnak mint természeti és kultúrtájnak az értéke, jelentősége, infrastruktúrája és egyes helyszínei. (A Balaton 19. századi művészi megformálásainak fejezeteit és a 20. század eseménytörténet folytatását a jövőbeni ösztöndíjas megbízás keretében folytatom és dolgozom majd fel.)

Bibliográfia

Levéltári és kéziratári források

TÓTH Lajos, *A balatoni kultúra fejlődéstörténete*, Magyar Nemzeti Levéltár VeML XIV. 28. 1-20.

TÍMÁR József (1955), *Békesség. Csopak község monográfiája*, Csopak, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1955, Helytörténeti Gyűjtemény, MS 036.

Internetes források

www.arcanum.hu

www.hungaricana.hu

www.mek.oszk.hu

www.net.jogtar.hu

Szakirodalom

A Balaton könyve: olvasókönyv mindazoknak, akik tavunkat még jobban szeretnék megismerni (2002), szerk. MONSPART Éva, Balatonfüred

A Balaton-kutatások fontosabb eredményei: 1999–2009 (2009), szerk. BÍRÓ Péter – BANCZEROWSKI Januszné, Budapest

A Balaton tudományos, művészeti és közéleti arcképcsarnoka (2007), szerk. HADNAGY Károly, Tihany

A Balatonvidék múltja és regevilága (1944), összeáll. KOVÁCS József, Budapest

ÁCS Anna – LICHTNECKERT András (2011), *A Széchenyi-Széchenyi család és Balatonfüred*, Balaton-

füred

ANTALFFY Gyula (1984), *A reformkor Balatonja*, Budapest

Balatonalmádi és Vörösberény története (1995), szerk. KREDICS László – LICHTNECKERT András, Balatonalmádi

A Balatonról: Lóczy Lajos emlékére (2008), szerk. ANTAL Géza – TÓTH József – WILHELM Zoltán, Pécs

BARÓTI Dezső (1959), *A füredi Anna-bálok 1825–1959*, Veszprém

BLAHA Lujza (1920), *Életem naplója*, Budapest

BODROSSY Leó (2002), *A Balaton regénye: a Balaton és a Bakony-vidék kultúrtörténeti fejlődése*, Budapest

BÓSZÉ Sándor (1989), *A dél-balatoni fürdőegyesületek történetéből (1890–1944)*, In *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 20*, Kaposvár, 1989, 211–252.

BUZA Péter (1993), *Balatonfenyves*, Balatonfenyves

CSÉBY Géza (2017), *A keszthelyi Helikon*, Zalaegerszeg

CSIFFÁRY Gabriella (2004), *Régi magyar fürdővilág*, Budapest

CSOMA Zsigmond (2002), *A balatoni szőlők és borok évszázadai*, *Új Balaton*, 2002. szeptember 27–30.

EDVI Illés Sándor (1901), *Balatonalmádi*, Balatonalmádi

DORNYAI Béla (1942), *Széchenyi és a Balaton, Balatoni Kurír*, 1942. október 2. 1.

ÉGETŐ Melinda (2001), *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*, Budapest

EÖTVÖS Károly (2010), *Füredi anekdotafüzér*, szerk. KÁLLAI Szilárd, Veszprém

FESTETICS György *emlékkötet.* (1997), összeáll. PÉTERVÁRI András, Keszthely

GARAY János összes munkái, V. köt (1887), Budapest

GÁLOS Rezső (1927), *A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében*, Budapest

ADELMANN ISTVÁN: *Szinkronrepülés*

ADELMANN ISTVÁN: *Badacsony, II.*

- GONDA Béla, *A magyar hajózás*, Budapest, 1899.
- HÉJJAS Pál – PUNK Ferenc (2010), *Gardália – garda, Tihany, Balaton: Gardahalászat a Balatonon, kalandozások a tihanyi halgasztronómiában*, Tihany
- Híres magyarok. Beszélgetések nemzetünk nagyjaival*, (2021), bev., magyarázó szövegek, vál., szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Budapest, Kossuth – SZEKRÉNYESSY Kálmán fejezet, 227–251.
- JALSOVICS Aladár (1878), *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*, Budapest
- HORVÁTH Bálint (1848), *A füredi-savanyúvíz s Balaton környéke*, Magyar-óvár
- HORVÁTH Imre (2011), *Balaton hajós almanach, 1846–2011*, Siófok
- HUDI József (1989), *A balaton-i fürdőkultúra a reformkorban*, In *Közlemények Zala megye közgyűjtésményeinek kutatásaiból 1988*, szerk. BILKEI Irén, Zalaegerszeg, 109–135.
- Jókai Mórnál, a füredi uradalomban* (2006), összeáll. PRAZNOVSZKY Mihály, Balatonfüred
- KATONA Csaba (2004), *Deák Ferenc és Balatonfüred*, Balatonfüred
- KATONA Csaba, *Füred és vendégei. Egy fürdőhely „társadalma” a múlt században*, *Füredi História*, 2001. december 14–23.
- KENEDY Ferenc (1993), *Siófok településtörténete*, Siófok
- KLEINDIN Hugó (2012), *A Balaton Yacht Club 25 éves története 1912–1937*, Veszprém
- KÓSA László (1999), *Füredélet a Monarchiában*, Budapest
- KOVÁCS Emőke (2002), *A Balaton a 19. század első felének magyar irodalmában*, *Somogy*, 2002. május–június, 220–234.
- KOVÁCS Emőke (2016), *Régi Balaton*, Budapest
- KOVÁCS Emőke (2019), *Balaton impressziók*, Budapest
- LIPTÁK Gábor (2004), *Aranyhíd: balaton-i mesék, mondák, történetek*, Balatonfüred – Veszprém
- LIPTÁK Gábor – ZÁKONYI Ferenc (1957), *A Balaton a magyar irodalomban*, Veszprém
- LUDWIG Emil – THALER Tamás (2009), *A Balaton-felvidék évszázadai: műemlék templomok, kolostorok, várak, kastélyok és parasztházak*, Budapest
- MANGOLD Henrik (1894), *Balatonfüredi emlék*, Budapest
- MÓRICZ Béla (1962), *Fonyód és környéke*, Budapest
- „Oh Füred, drága Helikon...” II.: *Balatonfüred az irodalomban (1711–2011)* (2011), vál., szerk. MATYIKÓ SEBESTYÉN József, Balatonfüred
- PETNEKI Áron (1982), *A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében*, In *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982*, Budapest
- PRAZNOVSZKY Mihály (2010), *Szindbád a Balaton partján*, Balatonfüred, 2010.
- PREYSZ Kornél (1893), *A Balaton fürdői azok hatása és használata*, Budapest
- PREYSZ Kornél (1893), *Siófok. Balaton-fürdő*, Budapest
- RÁCZ János (2010), *Halászat Balatonfüreden és környékén*, Balatonfüred
- SCHLEICHER Vera (2018), *Kultúrfürdő – Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Budapest
- SIMON Károly (2008), *A Széchenyi család és a Balaton*, Balatonfüred
- SIMON Károly (2007), *140 év: A Balatonfüredi Yacht Club története*, Balatonfüred
- SÓLYMOS Szilveszter (2003), *Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743–1949 között*, Tihany
- SZABÓ Tamás (2012), *Nagy Balaton-könyv*, Kecskemét
- SZAPLONCZAY Manó (1896), *A somogyi Balaton-part közséjei mint nyaraló és fürdőhelyek*, Kaposvár
- SZÉCHENYI István (1846), *A balaton-i gőzhajózás*, Pest
- SZEKRÉNYESSY Attila (2005), *A Balaton-átúszások története*, Budapest
- TOMKA Sándor (1928), *A Balaton és vidékéről*, Keszthely
- VAJKAI Aurél (1965), *Badacsony és környéke*, Budapest
- VAJKAI Aurél (1964), *Balatonmellék*, Budapest
- VÁTH János (1943), *Füred a szépirodalomban*, Szombathely
- ZÁKONYI Ferenc (1988), *Balatonfüred*, Veszprém
- ZÁKONYI Ferenc (1979), *Balatonmáriafürdő és környéke*, Balatonkeresztúr